

Verslagen en mededelingen

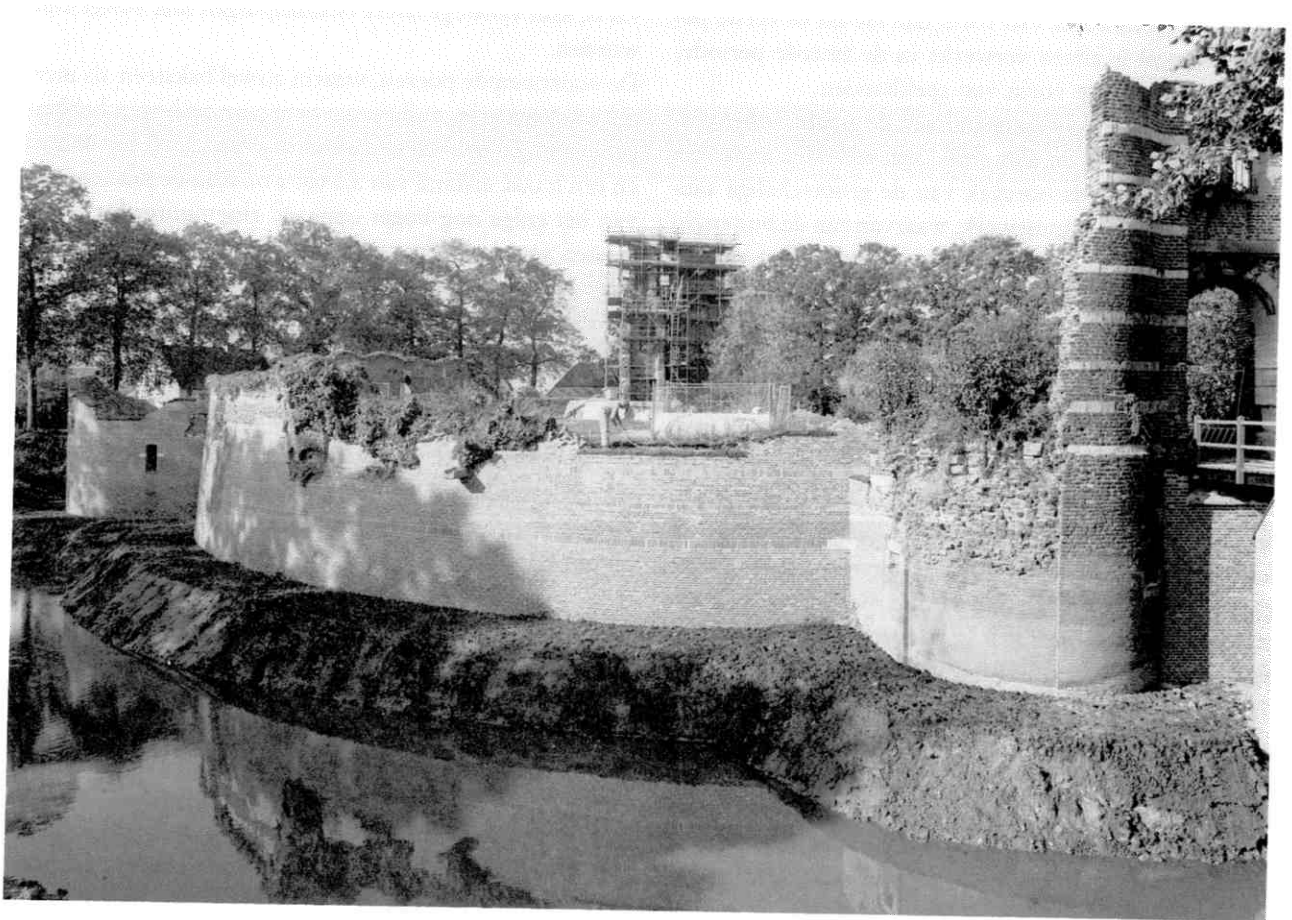
Batenburg (gem. Wijchen)

Inleiding

Van het eens zeer machtige kasteel Batenburg, gelegen ten noorden van het voormalige stadje, resten ons heden ten dage de overblijfselen van een vrijwel cirkelvormige ringmuur met later aangebouwde halfronde torens. Het poortgebouw, bestaande uit twee torens met een poortdoorgang daartussen en de toegangsbrug bevinden zich aan de oostzijde. De aan de noord- en zuidzijde gelegen torens zijn ongeveer even groot en slechts tot maaiveldhoogte behouden; daarentegen is de aan de westzijde opgetrokken 'Bronkhorstertoren' aanzienlijk zwaarder en ten dele nog tot grote hoogte bewaard.

Hoewel in 1970 enige noodvoorzieningen waren getroffen om het met name op de waterlijn sterk aangetaste muurwerk te stutten, kon het benodigde geld voor verdere consolidatiewerken niet bijeen gebracht worden en

schreed het verval verder voort. Eerst in de loop van 1989 werd dankzij de Gemeente Wijchen een mogelijkheid gevonden de werkzaamheden voort te zetten: in het kader van een scholingsproject, dat ten doel had jeugdige werklozen op te leiden in het bouwvak, werden ondermeer gelden verworven uit het Europees Sociaal Fonds. Voorafgaand aan het herstelwerk aan ringmuur en torens werd door het Laboratorium voor bouw- en bewoningsgeschiedenis van de Werkgroep Restauratie (Faculteit der Bouwkunde, TU Delft) de aangetroffen bestaande toestand nauwgezet onderzocht en gedocumenteerd. Helaas moesten we ons daarbij in hoofdzaak beperken tot de buitenzijde; dit vanwege het feit dat de consolidatie in een veel hoger tempo verliep dan oorspronkelijk gepland was. Bij de voorbereiding was namelijk uitgegaan van meerdere jaren. De realiteit was echter dat de

Batenburg na de restauratie (foto auteur).

werkzaamheden die in juli 1989 begonnen, al op 1 november 1990 beëindigd werden.

Een beperkt onderzoek van een gedeelte van het binnenterrein kon in het kader van de Werkweken Bouwhistorisch Onderzoek gedurende de maanden juli en augustus 1990 uiteindelijk nog uitgevoerd worden. Met de hulp van studenten werden enkele sleuven gegraven en delen van fundamenteën blootgelegd, onder andere van de binnenzijde van de ringmuur. Daarbij kwam aan het licht dat in de vorige eeuw tijdens de aanleg van moestuinen er op het voormalige binnenplein zeer veel vergraven was, waarbij de meeste funderingen van de binnenmuren werden uitgebroken. Ondanks deze tegenslag werd toch een globaal beeld verkregen van de opbouw van het grondpakket binnen de ringmuur van de kasteelruïne.

De fasering van de ringmuur

Een van de meest belangwekkende constatering tijdens het onderzoek aan de ringmuur was dat deze uit tenminste twee bouwperiodes bestaat, gescheiden door een meestal horizontaal verlopende bouwnaad. Deze scheiding tekent zich op een aantal plaatsen af in de vorm van een dubbele lintvoeg, elders is alleen een verschil in baksteen onder en boven de grens waarneembaar en/of een verschil in de verwerkte mortel. De baksteen van de tweede periode is iets kleiner, soms dikker, meestal harder en onregelmatiger van vorm dan die uit de eerste periode, Mergel is alleen verwerkt in de tweede periode, voornamelijk in de vorm van spekbanden.

De sterk wisselende waterstand van de gracht – het verschil tussen zomer- en winterpeil kan wel twee meter bedragen – was mede oorzaak van de grootschalige aantasting van het ringmuurwerk, waarvan aan de buitenzijde soms meer dan één meter van de totale dikte van gemiddeld 1,5 m was verdwenen!

Dat men in vroeger tijd soortgelijke problemen had gekend, bleek uit de grote verscheidenheid van klamplagen en inboetingen uit de 17de en 18de eeuw. Bij het aanbrengen daarvan had men destijds helaas ook het oorspronkelijke talud en de grachtbodem vergraven: het aan de voet van de muren aangetroffen vondstmateriaal dateerde voornamelijk uit de 18de eeuw. Tijdens het droogleggen van de gracht en het uitbaggeren ervan voorafgaand aan het begin van de consolidatie, was vooral 19de eeuws en nog recenter materiaal tevoorschijn gekomen. Het metselwerk van de eerste periode van de ringmuur, die een diameter heeft van meer dan 50 m, bestaat uit zachtrode baksteen met een afmeting van $29 \times 14,5 \times 6/6,5$ cm en vertoont een homogeen beeld. Uitzondering daarop zijn een uitmetseling tussen de zuid- en de westtoren (onder het latere arkeltorentje), mogelijk een steunbeer of resten van een uitspringende toren en een bouwnaad in de noordelijke ringmuur nabij de aansluiting op de poorttoren: de oorspronkelijke toegang of

brugkelder? Nader onderzoek aan de binnenzijde van de muur kan hier misschien uitsluitsel over geven. Daar waar de binnenzijde wel in het zicht kon worden gebracht, bleek dat op regelmatige afstanden mee in verband gemetselde poeren voorkomen.

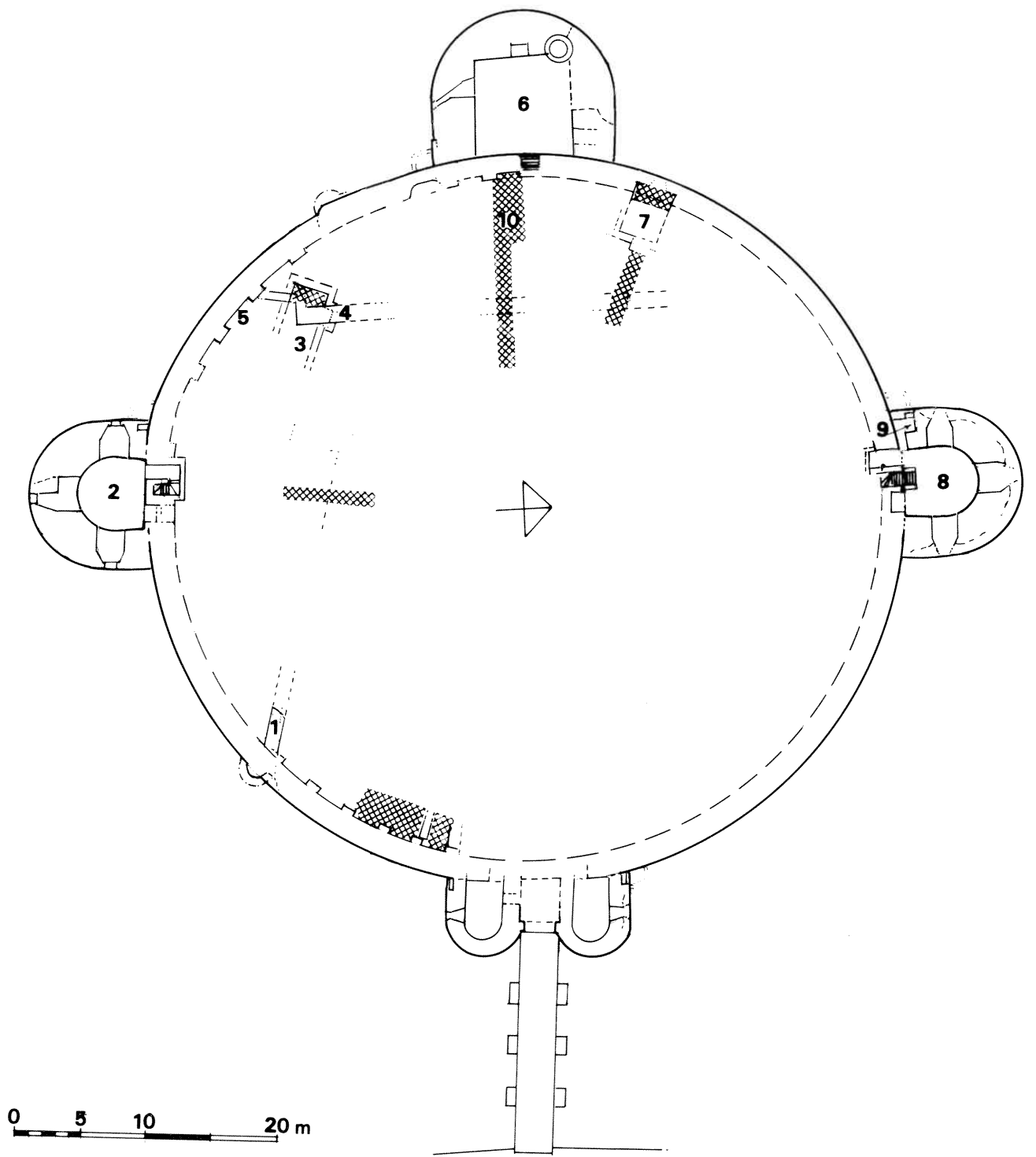
Opmerkelijk is voorts dat het metselwerk van de eerste periode hoger opgaat daar waar de (latere) uitspringende halfronde torens erop aansluiten. Vooral aan beide zijden van de noordtoren zien we dit verschijnsel en in mindere mate ten noorden van de westtoren. Omdat tijdens de verwoesting van de eerste ringmuur er nog geen sprake was van deze torens, is een verklaring niet eenvoudig te geven. Mogelijk zouden er ten tijde van de eerste periode al (kleinere) torens ter plaatse gestaan kunnen hebben.

Na de verwoesting van de waarschijnlijk 14de eeuwse ringmuur is, in elk geval na 1500, op de zelfde grondslag een nieuwe muur opgetrokken. Bij deze tweede periode handhaafde men de al bestaande schuinstand van de buitenzijde (10 cm per m), terwijl ook de poeren aan de binnenzijde opnieuw benut werden. Voor de eerste maal werd nu op uitgebreide schaal mergel toegepast, spekbanden van wisselende breedte om de 8 tot 10 lagen baksteen, doch ook rijen blokken in het binnenwerk, zoals met name tussen west en noordtoren nog te zien is. De speklagen lopen in het binnen de westtoren gelegen ringmuurgedeelte door, of dit ook bij de andere toren het geval is, kon vanwege latere beklampingen niet vastgesteld worden.

De voornoemde poeren, waarin zowel baksteen als mergel was verwerkt, zullen een weergang op bogen hebben gedragen. Ze hebben een afmeting van ca. 50 bij 100 cm en een h.o.h. afstand van 2,5 tot 3 m. Aan de binnenzijde van het enige nog hoger opgaand ringmuurgedeelte ten westen van de zuidtoren was te zien dat deze weergang nog sporen vertoont van versieringen van gesinterde baksteen. Een soortgelijke versiering bevindt zich ook aan de binnenzijde van de zuidelijke poorttoren. Of de ringmuur in de eerste periode ook reeds een stenen weergang met bogen heeft gehad, was niet meer te bepalen doch lijkt wel waarschijnlijk. De boogaanzet die in de onderzoeksleuf nabij de westtoren werd gevonden, behoorde echter tot een grond- of spaarboog en zal nooit in het zicht zijn geweest.

De aangebouwde halfronde torens

Uit het onderzoek is gebleken dat alle uitspringende torens later 'koud' tegen de al vernieuwde ringmuur (de tweede periode) zijn aangebouwd. Ze staan vrijwel vertikaal, dit in tegenstelling tot de ringmuur die nogal achteroverhelt. De baksteen heeft afmetingen van $26/28 \times 12/14 \times 5,5/6,5$ hetgeen min of meer in overeenstemming is met die van de tweede periode van de ringmuur, zij het dat de stenen daarvan over het algemeen iets dikker zijn.

(opm. en tek. T. C. Bauer).

Omdat de uitwerking van de verkregen onderzoeksgegevens nog in volle gang is, zullen slechts enkele hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis worden aangestipt. Ten aanzien van het poortgebouw geldt dat het gedetailleerde onderzoek daar zelfs nog moet plaatsvinden.

De noord- en zuidtoren vertonen nogal wat overeenkomsten in plattegrond en detaillering van de openingen, de westtoren daarentegen is aanzienlijk groter en verondersteld mag worden dat de belangrijkste woonruimten zich hierin bevonden. Binnen deze 'Bronkhorstertoren' zijn overigens twee bouwfases te onderscheiden.

Zowel de zuid- als de noordtoren hebben op kelderniveau drie vensteropeningen met dagkanten die eerst evenwijdig zijn en dan met een knik taps toelopen. Omdat aan de buitenzijde van de detaillering nauwelijks iets is overgebleven, valt over de oorspronkelijke vormgeving van de openingen niet veel te zeggen, mogelijk waren ze voorzien van een natuurstenen omlijsting. Aan beide torens troffen we bij een der openingen nog de aanzetstenen van een segmentboog aan, hetgeen aannemelijk maakt dat deze in tweeën gedeeld waren: onder een schietopening en daarboven een kijkspleet. Op het knikpunt waren ter hoogte van de vloer soms gaten uitgespaard waarin een balk bevestigd kon worden om de terugstoot van een vuurwapen op te vangen. De zuidelijke opening in de zuidtoren bleek al in een vroeg stadium ingrijpend te zijn gewijzigd: het verkreeg een asymmetrische vorm met een klein venster boven een hoge borstwering. De drie openingen in de noordtoren zijn eveneens later deels dichtgezet. De kelders waren overkluisd door tongewelven; dat van de zuidtoren was nog grotendeels aanwezig en is nu hersteld. De vensternissen zijn overdekt door twee bovenelkaar gelegen halfsteens segmentgewelfjes.

De kelder van de zuidtoren is toegankelijk via een in de ringmuur uitgespaarde wenteltrap; een ten oosten daarvan gelegen doorgang gaf toegang tot een kelderruimte onder de zuidvleugel, die nog nader dient te worden onderzocht. Op het beganegrond-niveau van deze toren werden de overblijfselen van een schouw gevonden. Het laatgotische basement van een der schouwwangen, nog in situ aanwezig, wijst op een datering in het midden van de 16de eeuw.

De noordtoren was toegankelijk gemaakt via een steektrap met één kwart, later door de ringmuur gebroken. Oorspronkelijk is er waarschijnlijk een wenteltrap geweest zoals die in de zuidtoren. De doorgang die naar deze trap zou leiden, is in de ringmuur ingehakt en wel door het muurwerk uit de eerste periode daarvan, dat binnen deze toren nog tot relatief grote hoogte bewaard is gebleven. Als ander opvallend verschijnsel kan genoemd worden het zeer krap bemeten privaat dat in de westelijke muur van de toren is uitgespaard en bereikbaar is via een smal gangetje langs de ringmuur. Het loos-

de op een koker in de dikte van de torenmuur. In het muurwerk van de andere torens zijn eveneens, steeds nabij de aansluiting op de ringmuur, privaatkokers aangetroffen. Deze loosden via door bogen overwelfde doorgangen hetzij direct op de gracht, danwel op een gemetselde put. Het vondstenmateriaal dat daarbij kon worden verzameld, stamde merendeels uit de 17de en 18de eeuw.

De westtoren bevat een ongeveer vierkante kelderruimte, die overdekt was met een direct bij de bouw aangebracht tongewelf, dat niet zo lang geleden grotendeels is ingestort. Er zijn twee licht en/of schietopeningen met als bijzonderheid dat ze voorzien waren van afvoeropeningen voor kruitdamp. De toegangstrap lijkt later in de ringmuur te zijn aangebracht, waarschijnlijk toen in 1686 de westvleugel werd gebouwd. Hoe men daarvoor in de kelder kwam, blijft een open vraag. Het trappenhuis, dat zich in een nu verdwenen deel van de toren heeft bevonden, liep in elk geval niet door tot in de kelder. In de westwand bevindt zich een nis met daarnaast de waterput, hetgeen duidt op een mogelijke functie als keuken. De daartoe onmisbare stookplaats is echter niet te traceren. De waterput kon overigens oorspronkelijk ook vanaf de begane grond worden benut.

De begane grond en de twee erboven gelegen verdiepingen zijn alle voorzien van schouwen, die in hun huidige vorm stammen uit een tweede bouwfase. De rookkanalen zijn deels wel origineel. De vervanging van het (kruis)gewelf met middenkolom boven de begane grond door een balklaag met moer- en kinderbinten, alsmede de vergroting van de vensters aan de zuidzijde, zijn waarschijnlijk het product van de verbouwing uit dezelfde tijd (1686?).

Beide poorttoren bevatten een overwelfde kelder met daartussen een ruimte, nu geheel met puin gevuld, die oorspronkelijk een waarschijnlijk open brugkelder was. Daarin kon het contragewicht van de ophaalbare brug verzinken. De huidige brugpijlers, die een drietal bogen hebben gedragen, zijn in de kern nog 16de eeuws. Tijdens de recente consolidatie moesten de volledig loszittende beklampingen geheel worden verwijderd, waarna een nieuwe buitenschil werd aangebracht.

Het binnenterrein

Zoals in de inleiding reeds gezegd, waren de resultaten van het onderzoek op het binnenterrein nogal teleurstellend. Van de gezochte binnenpleinmuren waren slechts sporadisch resten overgebleven. Elders, met name in de onmiddellijke nabijheid van de ringmuur, maakten grote massa's puin een 'diepergaand' onderzoek voornamelijk onmogelijk.

Ten westen van de zuidtoren werd een vrijwel tegen de poeren aan de binnenzijde van de ringmuur aanliggend 16de eeuws keldertje aangetroffen, dat in een oudere

puinstort was ingegraven. Op zijn beurt bleek dit keldertje in de loop van de 17de eeuw met puin te zijn opgevuld, waarna de fundering van de westvleugel – het zogenaamde nieuwe gebouw uit 1686 – er overheen werd gelegd.

In de sleuf die midden voor de westtoren in noord-zuid richting was aangelegd en die vooral ten doel had de binnenpleinfundering van de westvleugel te traceren, kon achteraf slechts aan een vaag speciespoor worden afgelezen waar de fundering ooit had gelegen. Iets meer naar het noorden werd overigens wel een ondiepe, met puin gevulde uitbraaksleuf aangetroffen, zodat het verloop van de muur in elk geval op tekening te reconstrueren is. Bovengenoemde sleuf bracht evenwel andere interessante gegevens aan het licht: uit het hellend verloop van een aantal grondlagen kon worden opgemaakt dat het binnenterrein eertijds aanzienlijk kunstmatig was opgehoogd, doch naderhand in het midden deels weer afgegraven en geëgaliseerd werd. Wanneer deze activiteiten plaatsvonden kon nog niet bepaald worden, de in de aangevoerde grond aangetroffen aardewerkscherven dateerden uit de prehistorie en de Romeinse tijd. Een diepe met grof puin gevulde ingraving op enige meters afstand van de ringmuur, wees op de afbraak van een oudere muur aldaar, waarschijnlijk ten behoeve van de nieuwbouw in 1686. Het enorme puinpakket dat (kort) na de bouw van de eerste ringmuur daar aan de binnenzijde tegenaan gestort moet zijn, bevatte enkele (midden) 14de eeuwse scherven en ook een stenen blijdekogel met een diameter van 45 cm. De samenstelling van het puin: baksteen, leien en grote brokken specie met mergelresten, wekt de indruk van afbraak afkomstig te zijn. We zouden dan kunnen denken aan de mogelijk 14de eeuwse bebouwing op het binnenplein.

Ten noorden van de westtoren kon een deel van een tegen de ringmuur aansluitende kelder worden uitgegraven, ooit overwelfd door een tongewelf dat nu plat op de vloer werd aangetroffen en voorzien van een (brede?) vensteropening in de ringmuur. Hoewel onder de 17de eeuwse westvleugel gelegen, mag een vroegere datering worden verondersteld.

Van de vermoedelijk 16de eeuwse zuidvleugel, waarvan een gedeelte van de fundering van de binnenpleinmuur bij het zuidelijke arkeltorentje nog aanwezig is, werd verderop niets teruggevonden. Het muurwerk schijnt totaal uitgebroken te zijn bij de aanleg van tuintjes in de 19de eeuw. Dit zal eveneens het lot zijn geweest van het overgrote deel van de bestrating van de binnenplaats, waarvan tussen het zuidelijk arkeltorentje en het poortgebouw nog fragmenten bewaard waren gebleven.

In de werkputten aan de zuidzijde, naast de zuidelijke poorttoren, was waar te nemen dat de puinstortlagen anders van karakter waren dan die nabij de westtoren, ze bevatten uitsluitend baksteen (ogenschijnlijk jonger dan de 14de eeuw). Eronder troffen we een laag van klei met

puin aan, waarin 14de eeuwse schervenmateriaal voorkwam. De eerste periode van de ringmuur reikt aldaar lang niet tot de hoogte zoals aan de overzijde, de overgang op de tweede periode tekende zich zowel in de ringmuur als bij de aansluitende poeren duidelijk af.

Bouwgeschiedenis

Hoewel de heren van Batenburg al in de 12de eeuw worden genoemd is daarmee nog niet bewezen dat zij op het onderzochte terrein een kasteel hadden.

De aangetroffen, omgrachte, kunstmatige heuvel (een motte?) zal nog enkele meters hoger zijn geweest en mogelijk een houten toren met een palissadering gedragen hebben. Bouwmateriaal en/of aardewerkscherven uit de 12de eeuw, die deze veronderstelling zouden kunnen staven, werden tot heden niet aangetroffen. De voet van de heuvel zou daarvoor de meeste mogelijkheden bieden, doch de daartoe benodigde diepte van ca. 5 meter kon niet met de hand bereikt worden. Uit boringen is gebleken dat bij de aanleg gebruik is gemaakt van een bestaand rivierduin, gelegen op een ondergrond van grind, een oude maasbedding.

In de loop van de 14de eeuw werd aan de voet van de heuvel een bakstenen ringmuur opgetrokken. Op grond van de ronde vorm zou een datering in de 13de eeuw meer voor de hand liggen; de aard van de baksteen en zeker het voorkomen van koppen- en strekkenlagen wijst veeleer op de 14de eeuw. Dit wordt bevestigd door de aangetroffen scherven in direct verband met de muur, die ook een datering in de 14de eeuw opleveren. Zolang aan de binnenzijde van de ringmuur de onderzijde niet is bereikt, blijft de aanwezigheid van een oudere fundering mogelijk, waarschijnlijk lijkt dit echter niet.

Wie het 14de eeuwse kasteel heeft gebouwd is onbekend; één van de heren van Bronckhorst, die dan juist door huwelijk Batenburg verworven hebben zou daarvoor in aanmerking kunnen komen, zoals Willem, Gijsbert of Diederik, die genoemd worden in het tweede en derde kwart van de 14de eeuw.

Omtrent de overige bebouwing op het binnenplein tasten we volledig in het duister, mogelijk kan één der funderingen die ten zuiden van het poortgebouw op de ringmuur aansluiten, daar nog van afkomstig zijn.

In 1497 wordt de burcht belegerd door Albert van Saksen en nogmaals door Karel van Gelre in 1503; de daarbij aangebrachte schade lijkt zeer groot. De aangetroffen grenslijn in de ringmuur getuigt van deze verwoesting. Gezien de toestand waarin de ringmuur verkeerde zal van de woonbebouwing op het binnenplein vrijwel niets zijn overgebleven.

Herbouw volgt pas na 1540 door Herman van Bronckhorst Batenburg, die eerst de ringmuur laat optrekken met zijn mergelbanden en waarschijnlijk niet lang daarna de torens, eveneens alle voorzien van spekbanden. In

1570 wordt vermeld dat het kasteel toen minstens twee torens had. Welke van de 5 dat betrof, is vooralsnog niet te bepalen. De in diverse bronnen genoemde beschietingen in 1586 schijnen niet veel schade te hebben veroorzaakt. Van de door sommigen genoemde herbouwactiviteiten omstreeks 1600 zijn nog geen aanwijzingen gevonden, misschien zijn delen van de zuidvleugel toen gebouwd.

In 1686 wordt tegen de westtoren een grote zaalbouw – de westvleugel – opgetrokken, waarvan we een deel der fundamenteën hebben aangetroffen. De indeling is enigermate bekend uit een taxatierapport uit 1721. Van fundamenteën van een Romeinse tempel, waarvan toen sprake was, bleek geen spoor te vinden. De bouwkundige toestand van de 17de tot in de 19de eeuw is overigens goed te reconstrueren aan de hand van de vele afbeeldingen uit die periode.

In 1795 tenslotte breekt brand uit, waardoor met name de westvleugel verwoest wordt en waarna het gehele kasteel spoedig tot ruïne vervalft. Herbouwplannen van de toenmalige eigenaars, de vorsten van Bentheim-Steinfurt, gaan uiteindelijk niet door. Na de tweede wereldoorlog komt het tenslotte onder beheer van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.

Kasteel Culemborg in zicht

In 1985 werd de Stichting Kasteeltuin Culemborg opgericht. De stichting stelt zich ten doel het kasteelterrein, dat ten noorden van de huidige Voorburg ligt, als een historische stadstuin in te richten. De plattegrond van het kasteel van de heren en graven van Culemborg zal door middel van veldkeienplaten in het zicht worden gebracht. De plattegrond zal zoveel mogelijk met water omgeven worden, zoals dat ook oorspronkelijk het geval was. Een aantal bruggen zal gebouwd worden op de originele plaatsen en opnieuw zorgen voor de verbinding tussen (kasteel)tuin en stad.

Op het huidige kasteelterrein liggen onder het maaiveld nog de funderingen van de Nederhof (de voorburcht) en de Opperhof (de hoofdburcht). Na een klein onderzoek door prof. dr. J. G. N. Renaud in de oorlogsjaren en een aantal proefputjes door A. Alinks (initiatiefnemer en secretaris SKC) vanaf 1972, werd van 1987 tot 1989 – met toestemming van de R.O.B. – door middel van opgravingsleuven de Nederhof onderzocht. Het graafwerk werd en wordt verricht door een groep amateur-archeologen, verbonden aan de Archeologische Werkgemeenschap Nederland of aan de Stichting Kasteeltuin Culemborg. De wetenschappelijke leiding was in handen van

Tot slot moet worden opgemerkt dat het onderzoek, met name aan de binnenzijde van de ringmuur, nog lang niet voltooid is. Het ligt dan ook in de bedoeling de werkzaamheden gedurende de komende zomer, in overleg met de Stichting, verder voort te zetten.

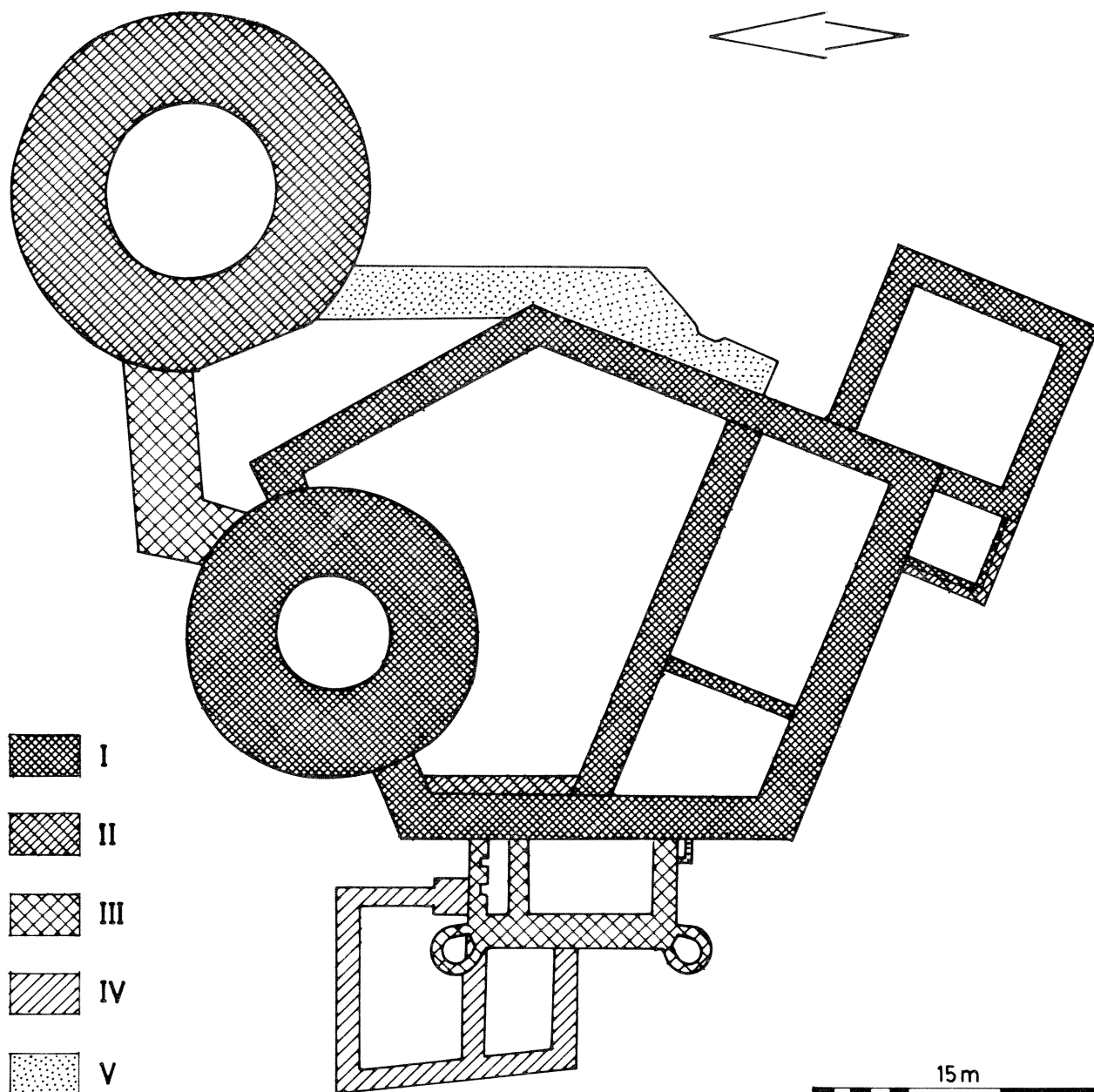
Het is te betreuren dat de schadelijke begroeiing, die op de muren aanwezig is – waaronder zelfs dikke bomen! – nog steeds niet verwijderd werd. Zowel het gewelf van de Bronkhorstertoren als bv. de overkluizingen van de openingen van de noordtoren zullen binnen afzienbare tijd bezwijken als dit niet alsnog spoedig gebeurt.

T. C. Bauer
Delft, november 1990

Een selectie uit de literatuur:

- F. M. Eliëns en J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland*, Rijswijk 1984, blz. 190-196.
H. van Heiningen, *Batenburg, eeuwenlang twistappel*, Wijchen 1987.
A. G. Schulte, *Het land van Maas en Waal, 's-Gravenhage* 1986, blz. 375-386. Hierin is een uitgebreid overzicht van bronnen, literatuur en iconografie opgenomen.

drs. A. van Geffen. Sinds december 1989 is de auteur als archeologe betrokken bij het onderzoek naar de Opperhof. Aan de hand van een plattegrond uit de 17de eeuw werden en worden op belangrijke punten kleine proefleuven en putten gegraven. In tegenstelling tot de funderingen van de Nederhof ($\pm 2.25 + \text{NAP}$) zijn de funderingen op de Opperhof slechts tot op geringe diepte gesloopt ($\pm 3.80 + \text{NAP}$). Inmiddels kon in grote lijnen de plattegrond van dit deel van het kasteel opgetekend worden, waarbij een aantal verrassingen nadere toelichting behoeven. Aangezien het vaststellen van de plattegrond het doel van het onderzoek is, zullen veel details nog verborgen blijven. Ook de datering van de verschillende bouwfases aan de hand van vondsten is niet of nauwelijks mogelijk, omdat zoveel mogelijk wordt geprobeerd de originele context te bewaren voor eventueel toekomstig onderzoek. Toch lijken er een aantal bouwfases onderscheiden te kunnen worden, zowel om bouwtechnische, als om historische redenen. Enige reserve moet hierbij wel ingebouwd worden, want het archeologisch onderzoek is nog niet afgesloten en het historisch archiefonderzoek is pas onlangs van start gegaan.

Plattegrond van het kasteel Culemborg in bouwperioden naar opmeting van J. Hoevenberg. (tek. J. E. Dilz).

Fase 1

Het kasteel lijkt te zijn gebouwd volgens een vijfhoekig grondplan. Het omvatte een grote zaal in het zuiden (23 x 12 m, muurdikte 2-3 m), op de zuidoosthoek een vierkante toren (11,5 x 11,5 m, muurdikte 1,55 m) en een kleine ronde toren in de noordmuur (diameter 15 m, muurdikte 4,40 m). De bakstenen hebben het formaat 30/29 x 15/14 x 8/7 cm. Volgens de bronnen zou de grote zaal het oudste deel van het kasteel zijn.¹ De noordmuur van de grote zaal is vreemd genoeg aan beide einden koud gemetseld! De vierkante toren staat ook koud tegen de vijfhoek aan. Deze toren is in latere instantie gebouwd, nadat heer Johan losgeld had ontvangen voor de vrijlating van een aantal Utrechtse gevangenen. Met dit losgeld kon hij de bouw van de vierkante toren betalen.²

De ronde toren staat ook koud midden in de muur, waarbij de versnijdingen van de bouwdelen keurig met elkaar meelopen. Uit boringen in het midden van de toren bleek, dat deze niet óp de muur (à cheval) gebouwd was.

Het onregelmatig vijfhoekige grondplan is zeer verrassend, met name omdat geen van de vele tekeningen en gravures van het kasteel hier aanwijzingen voor geeft. Ook de vogelvluchtgravure met de plattegrond van Culemborg van Johannes Blaeu (± 1650) geeft de indruk van een kasteel met een rechthoekige of vierkante plattegrond. In de tweede helft van de veertiende eeuw is dat ook de meest gebruikte plattegrond voor een kasteel. De vijfhoek als basis komt slechts zelden voor. In Nederland heeft alleen kasteel Batenstein in Vianen waarschijnlijk

ook een dergelijke plattegrond.³ In dit kader is het misschien van belang te weten dat de tweede zoon van Hubrecht I, Heer van Culemborg (1250 †), Heer van Vianen werd.

Het hierboven beschreven complex is waarschijnlijk gebouwd in opdracht van heer Johan (1377 †) van Culemborg. De bouw zal wel na 1354 zijn gestart: in dat jaar ontstond namelijk de twist tussen Culemborg en Utrecht en was een veilig toevluchtsoord zeker geen overbodige luxe. De eerste rentmeesterrekeningen van de heer van Culemborg betreffende bouwactiviteiten stammen uit 1464.⁴ In deze rekeningen wordt bouwmeester Jan van den Doem genoemd, die ook betrokken was bij de bouw van de Domtoren. In hoeverre hij met de bouw van het kasteel te maken heeft gehad, is nog niet duidelijk.

Fase 2

Het steenformaat van de grote ronde toren is gelijk aan die van fase 1. Uit historische bronnen is bekend, dat heer Geraert van Culemborg na 1377 het kasteel voltooidde door de tweede ronde toren te laten bouwen. Deze toren heeft een diameter van 19 meter en een muurdikte van 5 meter. Volgens de tekeningen was deze toren lager dan de eerste ronde toren. Het lijkt er op, dat zij toentertijd volledig los van het kasteel gestaan heeft, mogelijk hiermee verbonden door een houten ophaalbrug. Voorafgaande aan de bouw, moest ter plekke eerst een wiel (een kolk, ontstaan na een dijkdoorbraak) met stenen gevuld worden.⁵ Geraert heeft hiertoe opdracht gegeven aan de Culemborgers. Gezien de muurdikte van de beide ronde torens zijn het verdedigingstorens. Ze bevinden zich opvallenderwijs aan dezelfde zijde van het kasteel, op een afstand van slechts 8,5 meter van elkaar. Was Heer Geraert misschien bang dat de Nederhof niet voldoende beschermd werd? Of moet de geheel losstaande toren als allerlaatste toevluchtsoord worden beschouwd?

Fase 3

Beide ronde torens zijn later met elkaar verbonden, waarschijnlijk door middel van een weergang. Het gebruikte steenformaat is 29/28 x 14 x 5 cm. Blijkbaar had de losstaande toren zijn functie van laatste bastion verloren. Hetzelfde steenformaat is ook aangetroffen in de uitbreiding aan de westmuur. Teruggevonden zijn een kamer met daaraan grenzend twee privaten en op de hoeken twee ronde torentjes (diameter 2,50 m), waarschijnlijk traptorentjes. Het is niet zeker wanneer deze uitbreidingen zijn uitgevoerd, maar gezien het steenformaat zou dat in de 15de- of het begin van de 16de eeuw kunnen zijn geweest. Het is uit de bronnen bekend dat Anthonie van Lalaing (1540 †), getrouwd met Elisabeth vrouwe van Culemborg, opdracht heeft gegeven tot uitbreiding van het kasteel.

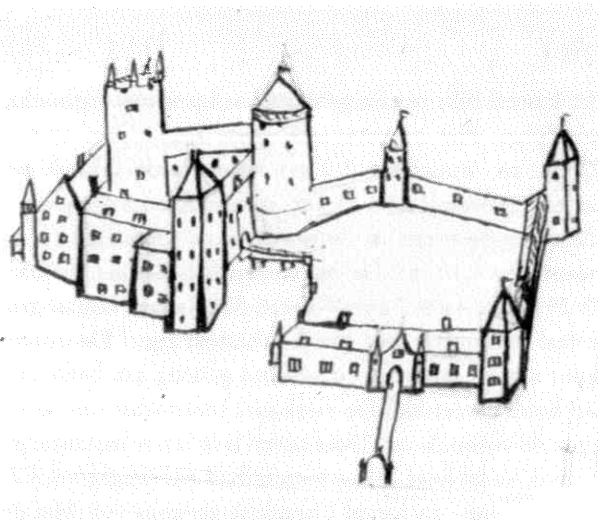
Fase 4

De vernieuwde en uitgebreide westgevel heeft als geheel echter waarschijnlijk niet lang gefungeerd. Het noordelijke torentje heeft plaats moeten maken voor een volgend aanbouwsel, dat uit twee delen bestaat. De tussenmuur is dwars door het torentje gebouwd, waarbij een deel van de ronding van dat torentje met stenen is opgevuld. Dit torentje moet wel helemaal tot op het toenmalig maaiveld zijn afgebroken. Het steenformaat is identiek aan dat van fase 3. Op een tekening uit 1574 van Jan Deijs is dit aanbouwsel al te herkennen.

Fase 5

Voor de 'kademuur' ten oosten van het vijfhoekige grondplan zijn stenen gebruikt met het formaat 24 x 10 x 4,5 cm. Waarschijnlijk is deze gebouwd in de tweede helft van de 16de of de 17de eeuw. Misschien was het een onderdeel van de plannen van graaf Floris I van Culemborg om het kasteel weer in oude glorie te herstellen, nadat Alva en 600 van zijn mannen er huisgehouden hadden van 1572 tot 1576. Het zuidelijke deel van de kademuur is later nog eens uitgebreid, waarbij gebruik gemaakt is van oude en gebroken bakstenen. Onder deze zeer onzorgvuldig uitgevoerde constructie werd 18de-eeuws aardewerk aangetroffen. Waarschijnlijk is deze constructie aangelegd rond 1735 en heeft gefungeerd als laadplaats voor bouw materiaal, dat hergebruikt werd bij de aanleg van de zeedijk bij Muiden en de bouw van een havenmuur in Culemborg.⁶

Op verschillende plaatsen zijn er herstelwerkzaamheden verricht, met name aan de westelijke buitenmuren, die direct op de stad gericht zijn. De bakstenen zijn donkerrood van kleur en hebben het formaat 23 x 10/11 x 5 cm. Hiermee is ook nog een nieuwe stortkoker gebouwd tegen de westmuur. Op een tekening van Roelant Roghman uit ± 1647 is deze duidelijk zichtbaar.

Schets van het kasteel Culemborg in de 17e eeuw.

In 1672 werden Franse troepen in het kasteel gehuisvest. Ook deze vijandige bezetting deed het kasteel geen goed en het verval deed alras zijn intrede. Graaf George Frederik heeft al rond 1677 plannen ontwikkeld voor de bouw van een nieuw kasteel op een andere plaats. Deze plannen zijn nooit uitgevoerd. In 1735 werd het kasteel verkocht. Vervolgens werd het gesloopt met uitzondering van de kleine, maar hoge ronde toren. Deze uitzonderingspositie heeft hij niet lang mogen innemen, want waarschijnlijk al vóór 1800 is de toren – als laatste herinnering aan glorieuzere tijden – van het aardoppervlak verdwenen.

Jacqueline Hoevenberg
Utrecht, herfst 1990.

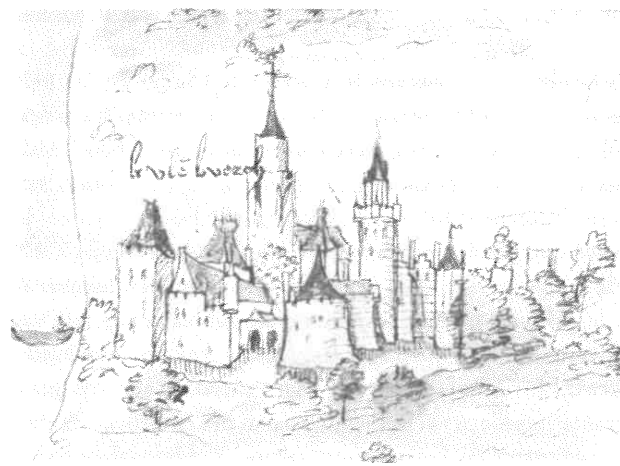
Noten

- ¹ P. J. W. Beltjes en P. W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad*. Culemborg, 1988, p. 117.
- ² Zie noot 1.
- ³ Mondelinge mededeling prof. drs. H. L. Janssen. De opgraving van het kasteel Batenstein te Vianen is nog niet gepubliceerd.
- ⁴ Dr. A. J. van de Ven, 'Mr. Jan van den Doem te Culemborg werkzaam, 1364-1380'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht 1934*, p. 41-47.
- ⁵ P. J. W. Beltjes 1988, p. 118.
- ⁶ B.K.N.O.B. 1908, 'Aanteekeningen omtrent Culemborg', p. 119.

De ruïne van Huys ter Kleef onder Haarlem

In de Stadskwekerij aan de Kleverlaan te Haarlem ligt de ruïneheuvel van het Huis ter Kleef. Tijdens het beleg van Haarlem door de Spanjaarden vestigde Don Frederik – zoon van hertog Alva – zijn hoofdkwartier op het huis. Hij had zelfs een vaartje, later bekend onder de naam het Spaanse vaartje, laten uitdiepen en verbreden om Ter Kleef gemakkelijk per schip te kunnen doen voorraden. Nog in 1573 liet Alva – geheel volgens nog steeds geldende gewoonten en gebruiken in alle legers ter wereld – Ter Kleef opblazen, opdat zijn tegenstanders de Geuzen er geen gebruik van zouden kunnen maken. We kennen de bouwval uit afbeeldingen van Pieter Saenredam, Roeland Roghman en vele anderen. In 1910 werden de overblijfselen in de aanleg van de Stadskweektuin opgenomen. Het was de bekende tuinarchitect Springer, die de aanleg en de beplanting ontwierp.

De belangstelling van de directeur Ir. J. L. Guldenmond leidde er toe dat rond 1974 een onderzoekje op gang raakte met de afdeling Haarlem van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis. Er kwamen, aansluitend op de bestaande ruïne enige funderingen aan het licht, die dank zij de goede zorgen van Gemeentewerken in bescheiden mate werden opgemetseld. Zo rezen tenminste de ingangspartij en de rechterhoek-

Kasteel Culemborg in 1524. Links de voorburcht, rechts de grote torens van het hoofdgebouw (tek. anoniem).

toren weer enigermate herkenbaar voor de bezoeker uit de heuvel op.

In de loop van dit jaar ontstonden er plannen om in 1995, ter gelegenheid van de herdenking van het 750-jarig bestaan van Haarlem, de ruïne van Ter Kleef wat duidelijker gestalte te geven. De opgetrokken fundamenten zullen ongetwijfeld de verbeelding der bezoekers van de fraaie stadskwekerij heel wat meer prikkelen en bezighouden dan wat er heden ten dage te zien valt.

De begroeiing werd al in de zomer verwijderd en een geestdriftige groep leden van de Archeologische Werkgroep Haarlem onder leiding van André Numan heeft een aanvang gemaakt met de ontgraving van het tot nu toe aan het oog onttrokken deel van Huys ter Kleef. Elke zaterdag zijn ze er te vinden, de delvers in het verleden. Vanzelfsprekend is er op gerekend, dat de teruggevonden muren geconsolideerd en zo nodig ook wat aangevuld dienen te worden. De grachten zullen uitgegraven en op diepte gebracht moeten worden. Vanzelfsprekend hoopt men daarbij ook op vondsten, die leven en werken der bewoners in de loop der tijden zullen illustreren. Zelfs bestaan er plannen, om ter completering ook de voorburcht onder handen te nemen. Belangstellenden mogen er aan herinnerd worden, dat in onze reeks 'Nederlandse Kastelen' (de Rode Boekjes!) een deeltje uitkwam, dat over Huis ter Kleef handelde. Het is deeltje XXIX, (1977), geschreven door de oud-rijksarchivaris Mr. J. W. Groesbeek.

Amersfoort, november 1990
J. G. N. Renaud.

Waarheen met de broden van heer Jan van Polanen?

Sinds de rijksarchivaris in Utrecht S. Muller Fz. in 1909 een artikel publiceerde over een stadszegel van Woerden, vliegt de knuppel nog steeds door het hoenderhok.¹ Muller beweerde, dat dit zegel – hangend aan een oorkonde van 15 maart 1394 – een groot zaalgebouw voorstelde, dat hij kennelijk zonder veel bedenkingen vergeleek met de Ridderzaal in Den Haag. Het zou dan een luisterrijk zaalgebouw moeten zijn geweest, gebouwd op last van Herman van Woerden, tijdgenoot van de Hollandse graaf Floris V. Het zegel brengt inderdaad een rijk geornamenteerde gevel in beeld, waarin het indrukwekkende roosvenster de herinnering aan de Ridderzaal oproept. De flankerende torens versterken de aanvankelijke indruk met een imitatie van het bekende gebouw op het Haagse Binnenhof van doen te hebben.

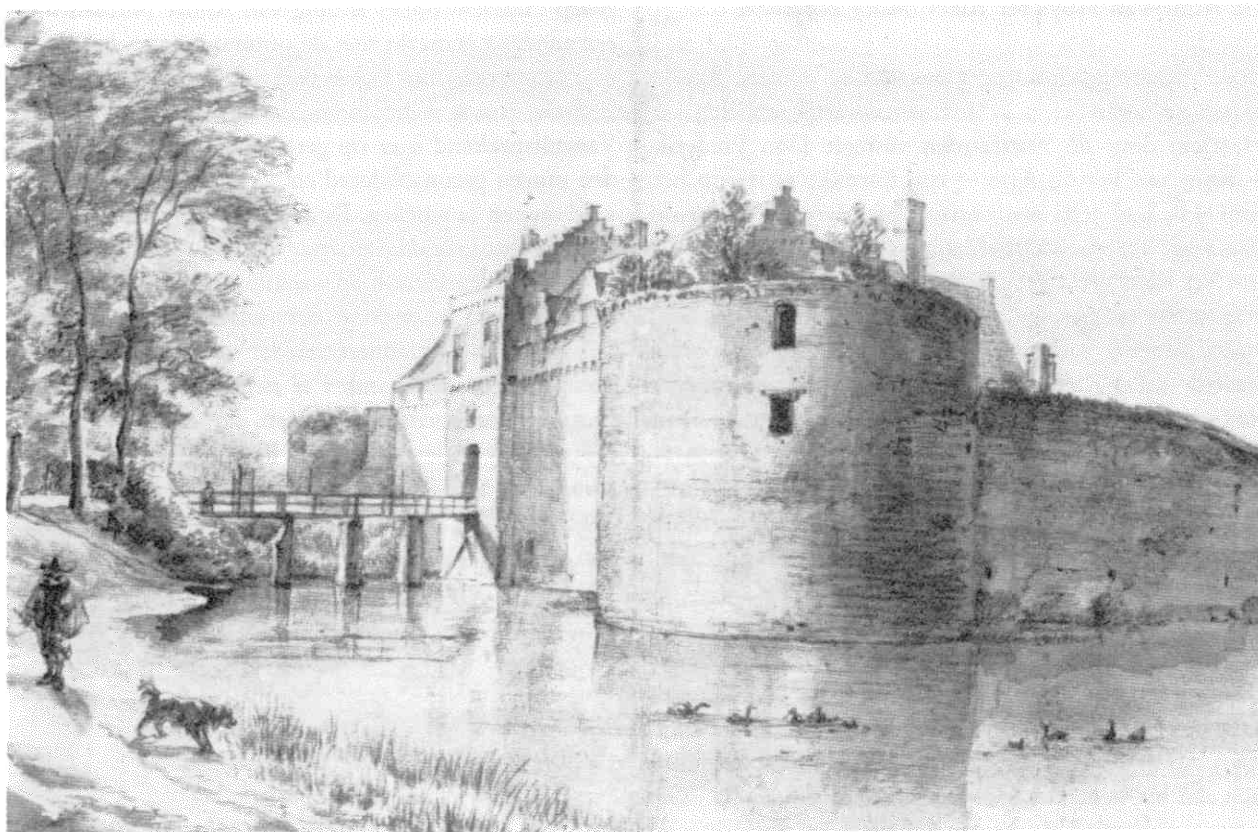
Muller maakte het wel heel bont door vrijmoedig te beweren dat heer Herman van Woerden de opdrachtgever van de bouw was geweest en graaf Floris deze Woerdense zaal voor ogen gehad zou kunnen hebben, toen hij het plan liet uitwerken voor de ons zo vertrouwde Ridderzaal. Overigens, voor het gedrocht in de deuropening – overkluisd door een rondboog – had hij in feite weinig belangstelling. Maar de bekende overeenkomst van 1288, waarbij Herman van Woerden belooft het steenhuis, dat Floris in Woerden had doen optrekken van de

Hollandse graaf in leen te zullen houden als een open huis (d.i.: altijd toegankelijk voor graaf Floris of in zijn naam optredenden) speelde in zijn overwegingen een niet te miskennen rol. Ook al, omdat Herman van Woerden daarnaast belooft een sterke borg en veste te zullen bouwen en die aan Floris in leen te zullen opdragen.²

Het valt zeer te betreuren, dat er in Woerden noch van 's graven steen, noch van de sterke borg en veste in onze dagen iets terug te vinden valt, zodat we ten aanzien van deze 13de-eeuwse bouwsels in het onzekere verkeren. Maar voor zover we die grafelijke 'stenen' kennen, moeten we in de eerste plaats denken aan een torenachtig bouwsel zoals de Bisschopstoren te Utrecht of het Gravensteen in Leiden.

In de tachtig jaar tussen 1909 en 1989 – het jaar waarin Verweij het laatst over de kastelen in Woerden publiceerde – zijn er wel wat zaken opgehelderd en mogelijkheden afgevallen. Zo heeft de recente restauratie van het nog bestaande kasteel in Woerden duidelijk gemaakt, dat het huidige gebouw uit de eerste decennia van de vijftiende eeuw dateert; bovendien, dat er zich op die plaats geen ouder gebouw bevonden heeft.

Eén ding staat als een paal boven water: we mogen niet in de dwaling vervallen in de voorstelling op het boven aangeduide zegel een afbeelding te willen zien van de versterking, die bisschop Godfried van Rhenen in 1159 te Woerden gesticht zou hebben. Althans, volgens de kro-

Het kasteel van Woerden, naar een tekening van Roeland Roghman uit 1646.

niek van Johannes de Beke, daterend van omstreeks 1350. Men kan zich heden ten dage trouwens in gemoede afvragen, of deze bisschop nu werkelijk een kasteel te Woerden liet bouwen. Met Vollenhove en Montfoort moet hij al genoegzaam om handen hebben gehad.

In de Annalen van Egmond staat³, dat het 'Castrum Vurten' werd versterkt. Nee, niet door de bisschop, maar door de Hollandse graaf Floris III, die zijn leenheer Godfried van Rhenen als een goed leenman in moeilijke dagen te hulp kwam. Iets te gretig overigens; de Hollandse soudeniërs plunderden en brandschatten het omringende platteland onbarmhartig. Naar de stand van de versterkingskunst op het midden van de twaalfde eeuw behoren we onze wilde fantasie te beteugelen en ons geestesoog af te wenden van geweldige stenen torens en ringmuren. We dienen bescheidenlijk te denken aan een hout-aardeversterking met een gracht, een wal en een palissadering als ingrediënten.

Het is niet de eerste maal, dat Woerden in de perkamenten vermeld wordt. De monnik Ludger (744-809) – schrijvende over de zendeling Bonifatius – verhaalt van zijn predikingen in 'Wyrda', waarmee naar het algemeen gevoelen ons Woerden bedoeld is.

In een goederenlijst van de Utrechtse Sint Maartenskerk, opgesteld tussen 918 en 948, vindt men: 'In Urdin totam Sancti Martine'. Hetgeen wil zeggen: In Woerden behoort alles aan Sint Maarten.⁴

Uit deze gegevens valt af te leiden, dat niet het kasteel het eerste middelpunt van menselijke bedrijvigheid was, die stoot gevende aan de ontwikkeling van een plaatsje Woerden. Het heeft er zelfs – verzekeren de archeologen voor de Romeinse tijd ons, alle schijn van dat er een Romeins castellum lag op of bij de bodemverheffing, die later onder de naam Hoge Woerd bekend werd.

Het is absoluut niet ondenkbaar, dat het overblijfselen van de Romeinse vesting waren, die door de Hollandse graaf werden opgeknapt en opgenomen in een eenvoudige hout-aarde versterking. Zo lang er echter geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, blijft dit een veronderstelling. De mededeling van Johannes de Beka, dat bisschop Godfried – let wel, niet de Hollandse graaf! – twee eeuwen voordat hij schreef een burcht in Woerden gesticht zou hebben moet men ernstig in twijfel trekken.

Reeds in 1131 komt men de eerste figuur met de geslachtsnaam 'Van Woerden' tegen. Hij staat aan de aanvang van een reeks bisschoppelijke ministerialen, allen getooid met de naam Herman.⁵ Waar deze dienaar van de Utrechtse bisschop verbleef, is niet bekend. Want zelfs indien men het bericht betreffende de bouwactiviteiten van Godfried van Rhenen geloofwaardig zou achten, dan nemen die werkzaamheden toch pas in de vijftiger jaren een aanvang. Zaten die oudste Van Woerden's soms ook tussen gefatsoeneerde resten van het Romeinse castellum? Of op een heuvel in een 'mottkasteel'?

Zegel van de stad Woerden, aan een oorkonde van 1394. S. Muller Fzn. zag hierin ten onrechte een 'ridderzaal'. Waarschijnlijker symboliseert de afbeelding een stadspoort.

Tja, de discussie aangaande het kasteel van Woerden gaat nog steeds verder. Na de uiteenzettingen van Nico Plomp in 'Woerden 600 jaar stad' verscheen inmiddels in de reeks Stichts-Hollandse Bijdragen als no. 20 een boekje, getiteld 'Het kasteel van Woerden' (Woerden 1989), waarin M. S. Verweij het eerste hoofdstuk 'De ontstaansgeschiedenis van het kasteel' voor zijn rekening neemt. Verweij citeert de grafelijke rekeningen uit het Algemeen Rijksarchief.⁶ Het gaat over een post uit de afrekening van heer Jan van Polanen, baljuw van Rijnland en Woerden uit 1333-1334. De klerk tekende op: *van XIII C (1300) broets, die heer Jan hadde doen backen tOud (te Oudewater) ende di hij sende opt huus ten berghe*. Verweij vond nog een latere vermelding van de berg uit 1371. De maarschalk Willem van Naaldwijk beval na beloken Paschen 'den sloet te graven onder den berch'. Gut, denkt de lezer, had het motte-kasteel geen gracht? Toch wel vreemd, eigenlijk. In ons waterland een versterking zonder de beveiliging die het water met weinig moeite kon bieden?

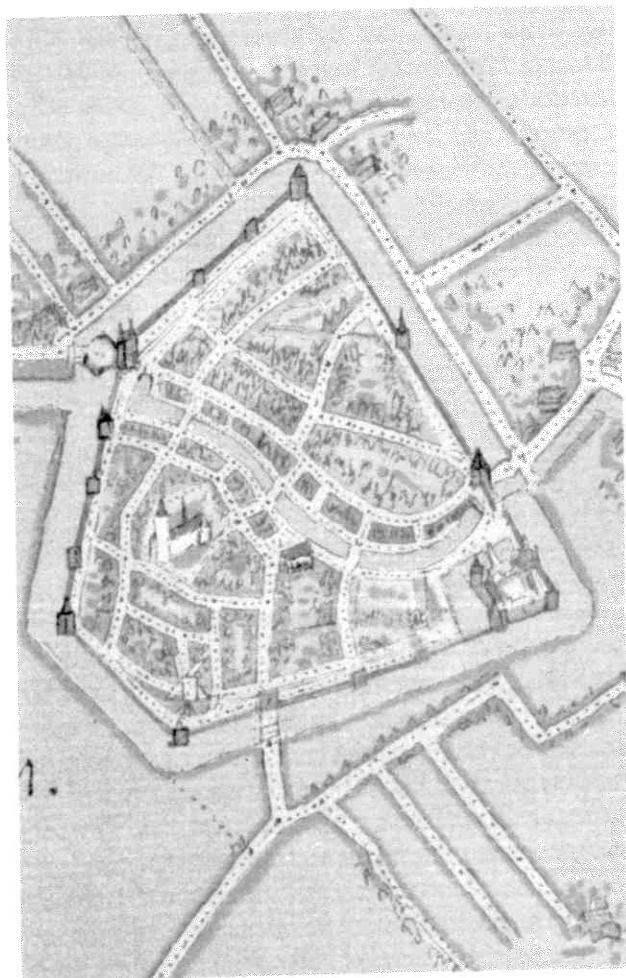
Maar goed, terug naar de aantekening uit 1333-1334. We zullen tot beter begrip de baljuw aan de lezers moeten voorstellen.⁷ Heer Jan fungeerde als baljuw van Rijnland en Woerden van 1326-1337 en had als zodanig heel wat meer aan z'n hoofd dan zorgen voor het vlek Woerden, dat in die dagen nog niet eens ommuurd was. Zijn stamhuis stond in Monster, waar hij ook wel geboren zal zijn. Sedert 1305 komt hij in de bronnen voor. In 1316 zien we hem optreden in de grafelijke raad, terwijl hij – pas! – in 1328 tot ridder wordt geslagen. Kortom, een belangrijk man. In 1320 kreeg hij de opdracht de grafelijke

burcht Nieuwendoorn – aan de Westfrieze Zeedijk boven Alkmaar – in bewaring te nemen. In 1327 kocht hij het kasteel Oud-Haerlem bij Heemskerk uit de erfenis van een zekere Jan van Bergen.

Alsof dit alles nog niet genoeg was betrok zijn halfbroer Willem van Duivenvoorde hem in Brabantse kwesties. Op 2 juni 1323 gaf graaf Willem III het schout-ambacht van Geertruidenberg aan Willem van Duivenvoorde. Hij verbond daaraan de verplichting om in Geertruidenberg uit eigen middelen een burcht te bouwen ter waarde van 1000 pond zwarte tournoisen en dat wel binnen 2 jaar! Wij hebben er geen idee van, wat men in het begin van de 14de eeuw voor 1000 pond kon laten bouwen; latere gegevens geven de indruk, dat de bedoelde burcht een vierkant bouwwerk was, te vergelijken met Muiden. Heer Jan van Polanen raakte zozeer bij de burcht van Geertruidenberg betrokken, dat Willem van Duivenvoorde in zijn eerste testament van 15 maart 1330 vastlegde, dat heer Jan de burcht zou erven.

Het is dus niet zo verbazingwekkend, dat de baljuw van Rijnland en Woerden ook min of meer betrokken raakte bij de Brabantse geschillen.

In de dertiger jaren ontstond een anti-Brabantse entente,

De oudste plattegrond van Woerden, naar Jacob van Deventer, omstreeks 1560.

waar Willem III zich in 1332 bij aansloot. De burcht Geertruidenberg kwam daardoor bedenkelijk in de gevaarzone te liggen.

Als een duveltje uit een doosje duikt nu de vraag op, voor wie de 1300 broden, gebakken te Oudewater, wel bedoeld zouden zijn. Voor – eventueel! – een paar arme drommels op een ‘huus ten Berghe’ in Woerden?

Misschien had ik er, zoals de meeste lezers, achteloos overheen gelezen, wanneer dat ‘huus ten Berghe’ mij niet een beetje tot nadenken had aangezet. En ook, tot een beetje zoekwerk.

Waarachtig . . . een vergelijkbare post in de rekeningen van heer Jan van Polanen, ook al uit 1333/1334. ‘Voert van 1400 broets, die haer Jan hadde doen backen Tordrecht (te Dordrecht) ende die hij sende op thuus ten Berghe, costen 4 pond 11 schellingen en 4 penningen’.⁶ Hij liet er nog wat bij doen: ‘6 tonnen visch, die haer Jan sende opt huus ten Berghe, costen 6 pond’.⁸

Proviand voor een overigens onbekend huis in het vlek Woerden, dat nog niet eens door stadsmuren was beschermd? Broden en visch, van Dordrecht naar Woerden? Toegegeven, het verse kadetje was nog een onbekend begrip en het brood werd nog niet zo snel als ‘onwijs’ oud terzijde geschoven . . . Maar gingen de broden wel naar Woerden? Verder snuffelen in de rekeningen maakten duidelijk, dat Heer Jan opmerkelijk veel met ten Berghe (= Geertruidenberg) te maken had.

‘Item svridaghes voer Alreheylighendach to (toen) die grave van Gelre ten Berghe voer . . .

Item sWoensdaghes op Sente Symon ende Judenavont verteerden heren Jans paerden in vijf nachten ten Berghe, do mijn here die grave daer lach . . .

Item des Woensdaghes na Sente Valentijnsdach enen knecht die liep van Rotterdam t Oudewaeter om te doen weten in den lande van Woerden dat hem die lude rede maecken souden ten orloghe te Brabant waert . . .’

We kunnen er niet omheen: de bemoeiingen van Heer Jan van Polanen betreffen niet het vlek Woerden, maar het stadje Geertruidenberg.

Waarheen met de broden, die heer Jan besteld had? Op, naar Geertruidenberg!

J. G. N. Renaud
Amersfoort, herfst 1990.

Noten

- ¹ S. Muller Fzn., De groote zaal te Woerden. In: Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, 2 (1909), p. 50-53.
- ² Nico Plomp, Woerden 600 jaar stad, p. 24. Woerden 1972.
- ³ O. Oppermann, Fontes Egmondenses, p. 166. Werken Hist. Genootschap, 3e serie, nr. 61. Utrecht 1933.
- ⁴ Nico Plomp, Woerden, p. 7.
- ⁵ Nico Plomp, Woerden, tabel C tegenover p. 7.
- ⁶ M. S. Verweij, M. J. Dolfin en N. Vroman, Het Kasteel te Woerden, p. 12. Stichts-Hollandse Bijdragen 20. Woerden 1989.
- ⁷ Dr. H. M. Brokken, Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, p. 226 en 231. Zutphen 1982.
- ⁸ Dr. H. J. Smit, De Rekeningen der Graven en Gravinnen uit het Henegouwsche Huis; Tweede deel, Nalezing, p. 35. Utrecht 1929.